ਉਚਾਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਕਬਰ ਦਾ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਰਾਜ ਸੀ ਤੇ ਜਬਰ-ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੁਸੈਨ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਰਸ ਲੈਂਦਾ ਹੋਇਆ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਰੱਬੀ ਰਹੱਸ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਬੁੱਲ੍ਹੇਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਗਿਰਾਵਟ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮਾਰੂ ਨੀਤੀ ਕਾਰਨ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਸੱਯਦ ਬੁੱਲ੍ਹੇਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲੋਕ-ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਤੇ ਗਰਜਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਬੁਲੰਦ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਮੌਲਾਣਿਆਂ ਦੇ ਭੇਖੀ ਮਜ਼ਹਬ ਦੀ ਕਰੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਿਆਂ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਨੇ ਸਾਰ ਤੱਤ ਇਉਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ :

> ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਹੀ ਭੇਦ ਹੈ ਜਿਤਨਾ ਕਿਸੇ ਸ਼ਾਂਤ ਨਦੀ ਤੇ ਤੂਫ਼ਾਨੀ ਨਾਲੇ ਵਿਚ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਸਿਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੈ। ਹੁਸੈਨ ਆਪਣੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਮਸਤ ਪਿਆਰ-ਗੀਤ ਉਚਾਰਦਾ ਆਪਣੇ ਯਾਰ ਤੋਂ ਬਲਿਹਾਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਢੰਗ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਵਾਲਾ ਸ਼ਰਧਾ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਤੜਪ ਹੈ, ਸੋਜ਼, ਆਜ਼ਾਦ-ਖ਼ਿਆਲੀ, ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਨਿਧੜਕਤਾ ਹੈ, ਹੁਸੈਨ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ ਕੋਮਲ ਹੈ ਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਦਾ ਤੀਖਣ ਤੇਜ਼। ਹੁਸੈਨ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੈ, ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਹੈ। ਹੁਸੈਨ ਹਲੀਮੀ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਫ਼ਖ਼ਰ ਮਾਣ ਨਾਲ ਮਖ਼ਮੂਰ। ਹੁਸੈਨ ਚੌਗਿਰਦੇ ਵੱਲੋਂ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਹੈ, ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਸਮਾਜਕ ਪਤਨ ਤੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਭੇਖਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ-ਪੂਰੀ ਖ਼ਬਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਰੂਪਕ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਰਲਦੇ-ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਤ੍ਰਿੰਞਣ ਦੀ ਮੁਟਿਆਰ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਲਹਿੰਦੀ ਦਾ ਰੰਗ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਇਹ ਨਹੀਂ ਮਾਤਰ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਫ਼ਕੀਰ ਕਵੀ ਸੂਫ਼ੀ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਹਨ, ਇਕ ਸੀਤਲ ਚੰਦਰਮਾ ਹੈ, ਇਕ ਭਖਦਾ ਸੂਰਜ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਗੀਤ ਚੰਦ ਚਾਨਣੀ ਵਰਗੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਸਦਾ ਲੋੜ ਰਹੇਗੀ।
>
> *(ਹੁਸੈਨ ਰਚਨਾਵਲੀ, ਪੰਨਾ ੧੫, ੧੯੬੮)*

ਸੂਫ਼ੀ ਮਤ : ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੰਕਲਪ

ਉਜ਼ੂ (ਵੁਜ਼ੂ) : ਨਮਾਜ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੱਥਾਂ (ਦੋ), ਪੈਰਾਂ (ਦੋ), ਅਤੇ ਮੂੰਹ (ਇਕ) ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ, ਅਰਥਾਤ ਪੰਜ ਇਸ਼ਨਾਨਾ।

ਉਨਸ : ਇਹ ਸਾਧਕ ਦਾ ਖ਼ੁਦਾ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਸ਼ਕ ਅਤੇ ਪਰਖ ਸੁਹਜ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਪਰਦਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਬੂਦੀਅਤ : ਸਾਲਿਕ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦਾ ਸੇਵਕ ਖ਼ਿਆਲ ਕਰਨਾ ਮੁੱਢਲਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੈ। ਉਹ ਖ਼ਲਕਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਜੁੱਟ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਇਹ ਸੇਵਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਰੱਬ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਖ਼ਲਕਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਹੀ ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਹੈ।

ਅੱਲਾਹ : ਕੁਰਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਲਾਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਸਦੀਵੀ ਅਤੇ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹੈ। ਪੱਥ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਹੈ, ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਹੈ। ਨਾ ਉਸ ਦਾ ਆਦਿ ਹੈ ਨਾ ਅੰਤ ਹੈ। ਉਹ ਸੌਂਦਰਯ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਦੰਡ ਦੇਣ ਵਿਚ ਕਠੋਰ ਹੈ ਪਰ ਜੋ ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਚੱਲਦੇ ਹਨ ਉਹ ਅਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਆਤਮ-ਸੰਜਮ : ਸੰਜਮ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਉਹ ਤਪੱਸਿਆ ਨਿਸ਼ਫਲ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਜਮ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸੂਫ਼ੀਮਤ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸਲਾਮ : ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਨਾਂ ਇਸਲਾਮ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਿੱਧਾਂਤ 'ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼' ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਪੰਜ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ : (1) ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਏਕਤਾ, (2) ਪੰਜ ਵੇਲੇ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨਾ, (3) ਜ਼ਕਾਤ ਦੇਣਾ (ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਵਿਚੋਂ ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦੇਣਾ), (4) ਰੋਜ਼ੇ ਰੱਖਣੇ (ਰਮਜ਼ਾਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ), (5) ਹੱਜ ਕਰਨੀ (ਉਮਰ ਭਰ ਵਿਚ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਇਕ ਵਾਰ ਕਾਬੇ ਦੀ ਹੱਜ ਕਰਨਾ)। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਰਸੂਲ ਮੰਨਣਾ, ਖ਼ੁਦਾ ਦੇ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ, ਇਸਲਾਮੀ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ 'ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼', ਕਿਆਮਤ ਦਾ ਦਿਨ, ਨੇਕੀ ਤੇ ਬਦੀ ਦੇ ਪੂਰਵ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋਣ ਅਤੇ ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਹਸਤੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ

ਰੱਖਣਾ, ਵੀ ਹਰ ਮੋਮਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮੋਮਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਰਸੂਲ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਉੱਪਰ ਈਮਾਨ ਰੱਖਦਾ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀਮਤ : ਸੂਫ਼ੀਮਤ (ਤਸੱਵੁਫ਼) ਇਸਲਾਮੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਮੱਤ ਹੈ, ਪਰ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਕੱਟਰ-ਪੰਥੀ (ਸ਼ਰ੍ਹਈ ਤੇ ਆਮ ਮੋਮਨ) ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰਸਤਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਹਨ। ਮੋਮਨ ਈਮਾਨ ਦਾ ਮੁੱਦਈ ਹੈ ਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਇਸ਼ਕ ਦਾ। ਮੋਮਨ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦਾ ਪਾਬੰਦ ਹੈ ਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਮਾਰਫ਼ਤ ਦਾ। ਸੂਫ਼ੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ਨੂੰ ਈਮਾਨ ਦਾ ਉਤਲਾ ਛਿਲਕਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਦੀ ਗਿਰੀ ਖਾਣੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਛਿੱਲੜ ਉਤਾਰਨਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੋਮਨ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਸ਼ਰ੍ਹੀਅਤ ਅਤੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਨੂੰ ਉਲੰਘ ਕੇ ਉਚੇਰੇ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਰੰਗ ਵਿਚ ਗਾਉਂਦਾ, ਨੱਚਦਾ ਤੇ ਮਸਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੋਮਨ ਲਈ ਰਾਗ ਨਾਦ ਵਰਜਿਤ ਹੈ। ਮੋਮਨ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸਰੀਰਕ ਸਾਧਨਾ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੂਫ਼ੀ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਮਾਨਸਕ ਸਾਧਨਾ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੋਮਨ ਮਾਲਕ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਲਈ ਤਪ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਘਾਲ ਘਾਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਜਮਾਤਾਂ ਦੇ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਭਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੂਫ਼ੀ ਲਈ ਉਸ (ਪ੍ਰਭੂ) ਦਾ ਭਾਣਾ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ, ਉਹ ਰੱਬੀ ਭਾਣੇ ਦਾ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀ ਸੰਤ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਪਾਂਧੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕੀ ਰੂਹਾਨੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਕੀ ਦੁਨਿਆਵੀ ਜੀਵਨ, ਸਭ ਲਈ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਆਖ਼ਰੀ ਕਦਮ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।

ਇਸ਼ਕ : ਰੱਬ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਲਕ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਮਝ ਕੇ। 'ਇਸ਼ਕ' ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਬੋਲਚਾਲ ਨਾਲ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥ ਹਨ : ਨੇਹੁ, ਪ੍ਰੇਮ ਜਾਂ ਪਿਆਰ। ਇਹ ਪ੍ਰੇਮ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵੀ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਇਸ਼ਕ ਮਜ਼ਾਜੀ ਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ਼ਕ-ਹਕੀਕੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਕ ਪੁੱਜਣ ਦਾ ਜ਼ਰੀਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਤਮ (ਮਹਿਬੂਬ) ਜਾਣਨਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਇਸ਼ਕ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨਾ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦਾ ਪਿਆਰ ਹੀ ਮਹਿਬੂਬ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਗਾਡੀ ਰਾਹ ਹੈ।

ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਸੂਫ਼ੀਮਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। 'ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼' ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅੱਲ੍ਹਾ ਤਾਅਲਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਹੀ ਰੂਪ ਵੇਖਣ ਲਈ ਆਦਮ/ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਪਰੰਤ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਖੇਡ ਚੱਲ ਪਈ। ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਤਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ, ਇਸ਼ਟ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਪੂਰਣ ਇਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਫ਼ਨਾ ਫ਼ੀ ਅੱਲ੍ਹਾ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਪੂਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਭੇਦ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਅੰਤਿਮ ਮੰਜ਼ਿਲ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ। ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਫ਼ਨਾ ਤੇ ਬਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਆਪਾ ਭੁਲਾ ਕੇ ਪਿਆਰੇ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਣਾ। ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੇਵਲ ਇਸ਼ਕ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰੇਮ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਧਕ ਦਾ ਨਫ਼ਸ ਸੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ਹਾਲ ਇਕ ਪਲ ਵਿਚ ਪਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਵੀ ਸਾਧਕ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਸਾਧਕ ਦੇ ਦਿਲ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪਰਦੇ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨੇੜੇ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਆਪਣੇ ਗੁਣ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀ ਇਸ਼ਕ ਮਜ਼ਾਜੀ ਨੂੰ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਉੱਚਤਮ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਪਰ ਸੰਸਾਰੀ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀ ਆਤਮਾ-ਪਰਮਾਤਮਾ, ਮੁਰੀਦ-ਮੁਰਸ਼ਦ ਆਦਿ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਡਾਢੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਲੌਕਿਕ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਲਈ ਲੌਕਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚੋਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਲੈ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਹਿਬੂਬ ਤੇ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ ਉਹ ਸਾਕੀ, ਪ੍ਰੇਮ-ਖ਼ੁਮਾਰੀ ਨੂੰ ਨਸ਼ਾ, ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਕੇਤਿਕ/ਬਿੰਬਾਤਮਕ ਅਰਥ ਦੇ ਕੇ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਨੂੰ ਇਸ਼ਕ ਮਜ਼ਾਜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਮਜ਼ਮੂਨ ਔਖੇ ਤੇ ਰਸਹੀਣ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੇ।

ਇਹਸਾਨ : ਇਹਸਾਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਨੇਕੀ। ਇਹ ਨੇਕੀ ਹਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਨੇਕੀ ਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਥਵਾ ਉਦਾਰਤਾ ਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰ ਨਾਲੋਂ-ਨਾਲ ਚੱਲਦੇ ਰਹਿਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਇਖ਼ਲਾਸ : ਇਖ਼ਲਾਸ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਦਾ ਦਿਲ ਪਵਿੱਤਰ

ਹੋ ਜਾਵੇ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਫ਼ਸ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੀ ਇਕੋ-ਇਕ ਸਾਧਨਾ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਕੋਈ ਸੰਸਾਰੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਹਰ ਸਾਧਨ ਰਾਹੀਂ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇੰਜੀਲ: ਈਸਾਈਆਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਜੋ ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਉੱਪਰ ਨਾਜ਼ਲ ਹੋਇਆ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਵਜੋਂ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਈਮਾਨ: ਇਸਲਾਮੀ ਰਹੁ-ਰੀਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਥਮ ਸਥਾਨ 'ਈਮਾਨ' ਹੈ। 'ਲਾ ਇਲਾਹ ਇਲਾ ਅੱਲਹ ਮੁਹੰਮਦ ਰਸੂਲ-ਏ-ਅੱਲਹ' ਅਰਥਾਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਪੂਜਣਯੋਗ ਦੇਵਤਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਉਸ ਦਾ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਹੈ। ਹਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸਲਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਕਲਮੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰੇ ਅਤੇ ਜ਼ਬਾਨ ਨਾਲ ਦੁਹਰਾਵੇ, ਉਹ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਲਹ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ, ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵੱਖ ਅਤੇ ਲਾਜਵਾਬ ਹੈ। ਮੁਹੰਮਦ ਅੰਤਿਮ ਰਸੂਲ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਲਹਾਮ ਦੁਆਰਾ ਖ਼ੁਦਾ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸੱਤ ਮੰਜ਼ਲਾਂ: ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫ਼ੀ ਚਿੰਤਕ ਸ਼ੇਖ਼ ਅੱਤਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਫ਼ੀ ਸੱਤ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤਿਮ ਮੰਜ਼ਲ ਤਕ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਤਿਮ ਮੰਜ਼ਲ ਹੈ ਫ਼ਨਾ ਤੇ ਬਕਾ ਦੀ। ਭਾਵ ਆਪਾ ਭੁੱਲਾ ਕੇ ਪਿਆਰੇ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਣਾ। ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਅੰਤਿਮ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਅੱਤਾਰ ਇਹਨਾਂ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਨੂੰ ਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸੱਤ ਵਾਦੀਆਂ ਹਨ:

1. **ਵਾਦੀਏ ਤਲਾਸ਼ ਜਾਂ ਤਲਬ:** ਅਥਵਾ ਜੁਸਤਜੂ ਜਾਂ ਪਿਆਰੇ ਦੀ ਭਾਲ, ਜਗਿਆਸਾ ਅਵਸਥਾ।
2. **ਵਾਦੀਏ ਇਸ਼ਕ:** ਇਸ਼ਕ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਹੈ। 'ਜਿਨ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀਓ ਤਿਨ ਹੀ ਪ੍ਰਭ ਪਾਇਓ' ਵਿਚ ਇਹੀ ਹਕੀਕਤ ਸਮੋਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਅਵਸਥਾ।
3. **ਵਾਦੀਏ ਮਾਰਫ਼ਤ:** ਸੱਚਾ ਪ੍ਰੇਮ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਤੋਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਦਰ ਕੁਝ ਸੋਝੀ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਅਵਸਥਾ।
4. **ਵਾਦੀਏ ਮਹਿਵੀਅਤ ਜਾਂ ਇਸਤਗ਼ਨਾ:** ਇਹ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜੋ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਲਿਵਲੀਨ ਅਵਸਥਾ।
5. **ਵਾਦੀਏ ਵਹਿਦਤ ਜਾਂ ਤੌਹੀਦ:** ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਵੈਰਾਗ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਬਾਹਰ ਪੱਸਰੀ ਅਨੇਕਤਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਏਕਤਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਹੀ ਸੂਫ਼ੀ ਹਮਾਓਸਤ ਭਾਵ

ਤੂ ਹੀ ਤੂ, ਤੂ ਹੀ ਤੂ, ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਦ੍ਵੈਤ ਅਵਸਥਾ।

6. **ਵਾਦੀਏ ਹੈਰਤ:** ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਸੂਫ਼ੀ ਨੂੰ ਹਕੀਕਤ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਣ-ਕਣ ਵਿਚ ਉਸ ਪਿਆਰੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਚੰਭਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀ ਵਜਦ ਵਿਚ ਨੱਚ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਵਿਸਮਾਦ ਅਵਸਥਾ ਹੈ।
7. **ਵਾਦੀਏ ਫ਼ਨਾ ਜਾਂ ਫ਼ਕਰੋਫ਼ਨਾ:** ਇਥੇ ਸਭ ਰਿਸ਼ਤੇ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਾ ਵੀ ਗੁਆਚ ਗਿਆ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲੀ ਫ਼ਕੀਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਤੇ ਪਿਆਰੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ। ਇਸ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਹੀ ਮਨਸੂਰ ਨੇ 'ਅਨਲਹੱਕ' ਕਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਫ਼ਨਾ ਫ਼ੀ ਅੱਲ੍ਹਾ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਅਭੇਦ ਅਵਸਥਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਲਕ ਲਈ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਸ਼ਰੀਅਤ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੜਾਅ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਰੱਬ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਕ ਸ਼ਰ੍ਹਈ ਲਈ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਤੇ ਉਹ ਸੂਫ਼ੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਫ਼ਰ: ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਇਕੱਠਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਹਰ ਪੜਾਅ ਉੱਤੇ ਨਫ਼ਸ ਦੇ ਹਮਲੇ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਤੌਬਾ, ਜ਼ੁਹਦ, ਫ਼ਕਰ, ਸਬਰ ਆਦਿ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦੁਨਿਆਵੀ ਤਿਆਗ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੁਹਾਸਿਬਾ ਤੇ ਮੁਰਾਕਬਾ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਨਫ਼ਸ ਦੇ ਆਕ੍ਰਮਣ ਨੂੰ ਅਸਫਲ ਬਣਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਮੁਹੱਬਤ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ, ਲਗਨ, ਸਚਾਈ ਅਤੇ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਸਾਧਨਾ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਲਈ ਹੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪਾਪ ਦਾ ਜੀਵਨ ਤਿਆਗਣ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਲਈ ਸਾਧਨਾ ਦੁਨਿਆਵੀ ਲਗਾਵ ਘੱਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਵਧਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਿਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਲਗਾਵ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ।

ਸਬਰ: ਕਿਸੇ ਖ਼ੁੱਲ੍ਹ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਤੇ ਉਡੀਕ ਨਾ ਕਰਨੀ ਸਬਰ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ 'ਸਬਰ' ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਸੰਸਾਰੀ ਸੁਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਉਚੇਰਾ ਤੇ ਵਡੇਰਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਸਬਰ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਦਮਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ- ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜਿੱਤ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਬਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸਕ੍ਰਿਅ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰੀਰਕ

ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਨੂੰ ਝਲਣਾ। ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸਬਰ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਖ਼ੁਦਾ ਉਸ ਦਾ ਮਦਦਗਾਰ ਬਣ ਕੇ ਬਹੁੜਦਾ ਹੈ। ਸਾਬਰ ਵਿਅਕਤੀ ਰੱਬ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਬਰ, ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਅ : ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਨ ਦੀ ਸਾਧਨਾ। ਸ਼ਰੀਅਤ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਵਧੇਰੇ ਸੂਫ਼ੀ ਇਸ ਨੂੰ ਲਾਭਦਾਇਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਨ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਤੇ ਵਜਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਅਤੇ ਖ਼ੌਫ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਣਦੇ ਹਨ, ਕਈ ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਕ/ਕੁਦਰਤੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸੁਣਦੇ ਹਨ। ਔਲੀਏ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀਆਂ ਬਾਤਾਂ ਲਈ ਸੁਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਰਿਫ਼ ਲੋਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸੁਣਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਅ ਸੁਣਨ ਵੇਲੇ ਕੁਝ ਸੂਫ਼ੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਖ਼ੌਫ਼ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੰਝੂ ਵਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੁੱਗੇ ਹੋਏ ਜਾਂ ਕਾਮਲ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਸਮਾਅ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਸਮਾਅ ਜਾਂ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਨ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਬਾਰੇ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਵਾਦ ਹੈ।

ਸ਼ਰੀਅਤ : ਮਜ਼ਹਬੀ ਕਾਨੂੰਨ, ਇਸਲਾਮੀ ਕਾਨੂੰਨ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਲੁਗਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਰੀਅਤ ਉਹ ਸਿੱਧਾ ਰਸਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਖ਼ੁਦਾ ਨੇ ਚੱਲਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਥਾਪਿਆ ਹੋਇਆ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦਾ ਰਾਹ ਅਰਥਾਤ ਰਹੁ-ਰੀਤ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀ ਪਰਮਪਦ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਕਲਪਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਗਿਆਸੂ (ਮੁਸਾਫ਼ਿਰ, ਸਾਲਿਕ) ਇਹ ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਤਹਿ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਪਰਮਪਦ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਚੌਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਰੀਅਤ ਪਹਿਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਨਿਯਮਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਚੱਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਪੰਜ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਿਯਮ ਹਨ : (1) ਕਲਮਾ ਅਰਥਾਤ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਦੇ ਆਰੰਭਕ ਸ਼ਬਦ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ : ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ, ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਹੈ, ਆਦਿ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਈਮਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (2) ਨਮਾਜ਼, (3) ਰੋਜ਼ਾ ਰੱਖਣਾ, (4) ਜ਼ਕਾਤ ਦੇਣੀ (5) ਕਾਬੇ ਦੀ ਹੱਜ ਕਰਨਾ।

ਸਾਮੀ ਧਰਮ : ਸਾਮੀ ਨਸਲ ਦੇ ਲੋਕ ਇਸਲਾਮ, ਈਸਾਈਅਤ ਅਤੇ ਯਹੂਦੀਅਤ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਹਨ। ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ 'ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼', ਈਸਾਈਆਂ ਦਾ 'ਬਾਈਬਲ' (ਇੰਜੀਲ), ਅਤੇ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦਾ 'ਤੌਰੇਤ' ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹਨਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਚੱਲਦੇ ਹਨ।

ਸਿਦਕ : ਇਹ ਇਖ਼ਲਾਸ ਦੀ ਹੀ ਚਰਮ-ਸੀਮਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਾਧਕ

ਦੀ ਕਰਨੀ, ਇਰਾਦਾ, ਸੰਕਲਪ, ਸੰਕਲਪ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਜਤਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਕਸ਼ ਨੂੰ ਸਮਰਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਿਰਰ ਅਥਵਾ ਅੰਤਹਕਰਣ : ਸੂਫ਼ੀ ਚਿੰਤਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਸੰਸਾਰਕਤਾ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਹੋਣਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਾਕੀ ਸੰਸਾਰੀ ਵਸਤੂਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨਾ ਇਕ ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਲਿਕ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ। ਅੰਤਹਕਰਣ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਸਿਰਰ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਲਿਵ, ਧਿਆਨ ਅਥਵਾ ਸੁਰਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ੁਕਰ : ਰੱਬ ਦੀਆਂ ਦਾਤਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਅਦਾ ਕਰਨਾ। ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਜੋ ਵੀ ਮਿਲੇ, ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਦਾਤ ਸਮਝ ਕੇ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਵੇ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਰੱਬ ਦਾ ਹੀ ਭੇਜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਰੱਬ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਹੱਕ ਅਤੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਰਹਿਮਤ ਲਈ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਦੁੱਖਾਂ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਭਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਕ ਦਾ ਕਿਸ ਵਿਚ ਭਲਾ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੇ ਬੰਦਿਓ! ਮੇਰਾ ਸ਼ੁਕਰ ਕਰੋ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਨਿਆਮਤਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਾਂਗਾ।

ਸੂਫ਼ੀ ਤੇ ਸੂਫ਼ੀਮਤ : ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ 'ਸੂਫ਼ੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੂਫ਼ੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ 'ਤਸਵੁੱਫ਼' ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਸੱਵੁਫ਼ ਸਦਾ ਰੱਬ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਤੇ ਉਸ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਨਾ ਜਾਨਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੇ ਸਵਾਸਾਂ ਉੱਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਤਸੱਵੁਫ਼ ਵਿਚ ਨਾ ਰਸਮ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਨਿਰੋਲ ਸਦਾਚਾਰ ਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਆਚਾਰਣ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀਵਾਦ ਇਸਲਾਮੀ ਰਹੱਸਵਾਦ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਜਨਮ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ (570—632 ਈ.) ਦੇ ਨਿਕਟ-ਵਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜੋ ਘਰ-ਬਾਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਮਸੀਤ ਵਿਚ ਹੀ ਸੌਂਦੇ ਸਨ, ਮੁੱਢਲੇ ਸੂਫ਼ੀ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ, ਖ਼ੁਦਾ ਦਾ ਡਰ ਤੇ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਰਜ਼ਾ, ਸੂਫ਼ੀਵਾਦ ਦੇ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਮੁੱਢਲੇ ਸੂਫ਼ੀ ਬੜੇ ਸੰਜਮੀ, ਪਰਹੇਜ਼ਗਾਰ, 'ਕੁਰਾਨ' ਦੇ ਅੱਖਰ-ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੁਰਾਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਬਚਨਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਹਦੀਸਾਂ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵਿਚੋਂ

ਸੂਫ਼ੀਵਾਦ ਦੇ ਕਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦਾ ਨੂੰ ਅਗਮ ਅਗੋਚਰ ਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਤੇ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹੈ। ਉਹ ਡਾਢਾ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬਖ਼ਸ਼ਿੰਦ, ਦਇਆਲੂ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਦੀਸਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਦਾਚਾਰਕ ਉਚਿਆਈ ਲਈ ਗ਼ਰੀਬੀ, ਨਿਮਰਤਾ, ਨਿਰਮਾਣਤਾ, ਹਲੀਮੀ ਆਦਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੁਣ ਦੱਸੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੱਲਾਹ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹੋ ਗੱਲਾਂ ਸੂਫ਼ੀਵਾਦ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਸੂਲ ਹਨ। ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਧਕਾਂ ਦੀ ਤਪੱਸਿਆ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪੜਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ: (1) **ਨਾਸੂਤ** ਅਥਵਾ ਸ਼ਰੀਅਤ, (2) **ਮਲਕੂਤ** ਅਥਵਾ ਤਰੀਕਤ, (3) **ਜਬਰੂਤ** ਅਥਵਾ ਮਾਰਫ਼ਤ, (4) **ਫ਼ਨਾ** ਅਥਵਾ ਹਕੀਕਤ।

ਸ਼ਰ੍ਹੀਅਤ ਵਾਲਾ ਮੋਮਨ ਹੇਠਲੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਤਰੀਕਤ (ਮਾਨਸਿਕ ਸਾਧਨਾ) ਵਾਲਾ ਮੁਰੀਦ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਦੇ ਦੱਸੇ ਤਰੀਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲਿਕ (ਪਾਂਧੀ) ਮਾਰਫ਼ਤ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਜਾ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਤਮ ਅਨੰਦ ਮਾਣਦਾ ਹੈ ਜਬਰੂਤ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਹਕੀਕਤ—ਪਰਮ ਸੱਤ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਆਰਿਫ਼—ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ 'ਲਾਹੂਤ' ਦੀ ਉੱਚੀ ਮੰਜ਼ਲ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਸਾਲਿਕ ਸਭ ਕਲਪਿਤ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬੇਨਿਆਜ਼ ਹੋ ਕੇ 'ਵਸਲ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰ੍ਹੀਅਤ ਦਾ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥ ਹੈ—ਰਾਹ ਜਾਂ ਮਾਰਗ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਲਮਾ ਪੜ੍ਹਨਾ, ਨਿਮਾਜ਼, ਰੋਜ਼ਾ, ਹੱਜ, ਜ਼ਕਾਤ ਆਦਿ ਪੰਜ ਗੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਮਾਤਰ ਤਾਂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਭ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮਾਰਫ਼ਤ (ਗਿਆਨ), ਇਸ਼ਕ (ਪ੍ਰੇਮ), ਵਜਦ (ਮਸਤੀ) ਤੇ ਵਸਲ (ਮਿਲਾਪ) ਆਦਿ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦਾ ਹੋਇਆ ਅੰਤਮ ਸਿਖਰਾਂ ਨੂੰ ਛੋਹਦਾ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀ ਸ਼ਰ੍ਹੀਅਤ ਨਾਲੋਂ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਤੋਬਾ (ਪ੍ਰਾਸ਼ਚਿਤ), ਰਿਜਾ (ਦਮਨ), ਜ਼ੁਹਦ (ਤਪੱਸਿਆ, ਪ੍ਰਹੇਜ਼ਗਾਰੀ), ਤਵੱਕਲ (ਰੱਬੀ ਭਰੋਸਾ), ਸਬਰ (ਸੰਤੋਖ), ਰਜ਼ਾ (ਭਾਣਾ), ਸ਼ੁਕਰ (ਕ੍ਰਿਤੱਗਤਾ) ਤੇ ਇਸ਼ਕ (ਪ੍ਰੇਮ)।

ਸੂਫ਼ੀਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਬ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸੌਖਾ ਰਸਤਾ ਪ੍ਰੇਮ, ਮੁਹੱਬਤ ਜਾਂ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਰਸਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਜ਼ਿਲ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਸਾਲਕ ਨੂੰ ਅੱਠ ਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ: ਅਬੂਦੀਅਤ, ਇਸ਼ਕ, ਜ਼ੁਹਦ, ਮਾਰਫ਼ਤ, ਵਜਦ, ਹਕੀਕਤ, ਵਸਲ ਅਤੇ ਫ਼ਨਾ। ਪਰ ਇਸ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਤੁਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਿਆਰੀ

ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਰੱਬ ਦੀ ਮਿਹਰ, ਚੰਗੇ ਭਾਗ, ਗੁਰੂ, ਪੀਰ ਦੀ ਮਦਦ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਪਣੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤੋਬਾ, ਸਬਰ, ਸ਼ੁਕਰ, ਰਿਜ਼ਾ (ਆਸ), ਖ਼ੌਫ਼, ਫ਼ਕਰ, ਜ਼ੁਹਦ (ਤਪ), ਤੌਹੀਦ, ਤਵੱਕੁਲ ਤੇ ਮੁਹੱਬਤ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਸੂਫ਼ੀਮਤ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ: ਜ਼ਿਕਰ ਜਾਂ ਤਪ ਕਰਨਾ, ਤਸੱਵਰ ਜਾਂ ਧਿਆਨ ਧਾਰਨਾ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨਾ।

ਇਕ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸੂਫ਼ੀ ਸੰਤ ਅਥਵਾ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਆਦਰਸ਼, ਪ੍ਰਭੂ-ਸੰਜੋਗ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਇਹ ਮਿਲਾਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਦਰਦ ਤੇ ਮਿਲਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੀਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਮਿਲਾਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਮੇਲ ਦੀ ਅਲੌਕਿਕ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਤੇ ਮਸਤੀ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਚ-ਵਿਚਾਲੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਹਾਂ, ਜੇਕਰ ਇਸ ਮਿਲਾਪ ਵਿਚ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਦਾਰਥ ਜਾਂ ਮੋਹ ਵਿਘਨ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਪਖੰਡੀ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਡਟ ਕੇ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਉਂ ਇਸਲਾਮੀ ਰਹੱਸਵਾਦ ਤੇ ਫ਼ਕੀਰੀ ਸੂਫ਼ੀਵਾਦ ਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲੀ। ਇਸਲਾਮ ਮਾਨੋ ਇਸ ਦਾ ਪਿੰਡਾ ਜਾਂ ਸਰੀਰ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਉੱਤੇ ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਯਹੂਦੀ ਅਤੇ ਈਸਾਈ ਦੋਹਾਂ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਰਾਹੀਂ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਸੂਫ਼ੀਮਤ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸੂਫ਼ੀਵਾਦ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਮੱਤ, ਯੂਨਾਨੀ (ਨਵ-ਅਫ਼ਲਾਤੂਨਵਾਦ), ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਉਂ ਸੂਫ਼ੀਵਾਦ ਦੀ ਅਸਲ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਅਰਬ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਮਿਸਰ ਅਤੇ ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਈਰਾਕ, ਸੀਰੀਆ, ਭਾਰਤ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਧਿਆ ਫੁਲਿਆ।

ਸੂਫ਼ੀਮਤ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਮਤ : ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੂਫ਼ੀਮਤ ਹਿੰਦੂ ਭਗਤੀ ਮਤ ਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਮਤ ਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸੂਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਇਸਲਾਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਦੇ ਬੁੱਧ ਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੀ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਨਾਲ ਈਰਾਨ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਤਾਲੀਮ ਦੇ ਇਸਲਾਮੀ ਰੰਗ ਦਾ ਮੋਢੀ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਵੀ ਪਹਿਲਾ ਸੂਫ਼ੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸੂਫ਼ੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੀਆਂ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਲਹਿਰਾਂ ਮਜ਼ਹਬੀ ਕੱਟਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਮਤਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਰੱਬੀ ਪ੍ਰੇਮ, ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰੇਮ, ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਭਲਾ ਤੇ

ਪਰਉਪਕਾਰ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਗਭਗ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਅੰਤਰ ਕੇਵਲ ਏਨਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਸ਼ਰਧਾ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਲਹਿਰ ਪ੍ਰੇਮ-ਪ੍ਰਧਾਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਾਂਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਮਘਦੀ ਧੂਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਲਟ-ਲਟ ਬਲਦੀ ਲਾਟ।

ਸੂਫ਼ੀਮਤ (ਭਾਰਤ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ): 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਉਪਰੰਤ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਆਦਿ ਸ਼ਹਿਰ ਵੀ ਇਸਲਾਮੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੂਫ਼ੀ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਲਈ ਵਧ-ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਬਹੁਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਏ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੂਫ਼ੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਕਵੀ ਸ਼ੇਖ਼ ਅਲੀ ਮਖ਼ਦੂਮ ਹੁਜਵਾਰੀ ਸੀ, ਜੋ 1040 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਇਥੇ ਆਇਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਹ 'ਦਾਤਾ ਗੰਜ ਬਖ਼ਸ਼' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਤੋਂ ਦੋ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੀ ਸਾਦਗੀ, ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਭਰਾਤ੍ਰੀਅਤਾ ਨੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਦੂਜਾ ਵੱਡਾ ਸੂਫ਼ੀ ਸੁਲਤਾਨ ਸਖ਼ੀ ਸਰਵਰ (1811 ਈ.) ਹੈ ਜੋ 'ਲਖੀਦਾਤਾ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾ ਵਿਚ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਿਮ ਵੀ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹਨ। ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ (1173-1266 ਈ.) ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸੂਫ਼ੀਮਤ ਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਅਤੇ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਵਿ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ।

ਦਾਤਾ ਗੰਜ ਬਖ਼ਸ਼ ਤੇ ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਨ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਤਤਕਾਲੀਨ ਹਾਕਮਾਂ ਨਾਲ ਬੜੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਸਨ ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਬੜੇ ਸੰਜਮੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਵਾਲੇ ਸੂਫ਼ੀ ਸਨ ਅਤੇ ਹਲੀਮੀ ਤੇ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਪੱਖਪਾਤ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਦਲਿਤ ਤੇ ਪੱਛੜੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਭਰੇ ਸਲੂਕ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਗ੍ਰਹਿਣ

ਕਰ ਲਿਆ। ਉਪਰੰਤ ਸੂਫ਼ੀਵਾਦ ਉੱਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਅਤੇ ਭਗਵਤਵਾਦ ਦੇ ਮੋੜਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਣ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ, ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ ਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਜਿਹੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਬਿਲਕੁਲ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮਸਜਿਦ ਤੇ ਠਾਕੁਰਦੁਆਰੇ, ਗੋਰ ਅਤੇ ਸਿਵੇ ਦੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਨਿਰੋਲ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਫ਼ਰੀਦ (1841-1901 ਈ.) ਤਕ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਇੰਜ ਇਸਲਾਮੀ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਇਸਲਾਮੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨਿਕਟ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਪੱਖਪਾਤ ਦੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਕੁਰਬਾਨੀ ਤੇ ਸਮਾਈ ਦੇ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੱਥ ਹੈ।

ਸੂਫ਼ੀਮਤ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਸਾਂਝ: ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪਰਸਪਰ ਸਮਾਨਤਾ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੱਚਾਈਆਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। 1. ਸੱਚ ਦੀ ਗ੍ਰਹਿਣਤਾ, 2. ਝੂਠੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ, 3. ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਤੇ ਅਨਿਵਾਰਤਾ, 4. ਰੱਬ ਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ, 5. ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਹਿਣਤਾ, 6. ਭਗਤੀ, ਤਪ-ਸਾਧਨਾ, ਯਾਦ-ਸਿਮਰਨ, 7. ਸੰਗੀਤ-ਕੀਰਤਨ (ਮਸਤੀ-ਖ਼ੁਮਾਰੀ), 8. ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ (ਸਭ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ, ਭਰਾਤ੍ਰੀਅਤਾ)।

ਸੂਫ਼ੀ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ: ਸੂਫ਼ੀਮਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਮਤ ਅੰਦਰ ਕਈ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਸੂਲਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕੁਝ ਵਖਰੇਵੇਂ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ। ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜ ਸੂਫ਼ੀ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ: (1) ਚਿਸ਼ਤੀ ਸੰਪਰਦਾਇ, (2) ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਸੰਪਰਦਾਇ, (3) ਕਾਦਰੀ ਸੰਪਰਦਾਇ, (4) ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ ਸੰਪਰਦਾਇ, (5) ਮਲਾਮਤੀ ਸੰਪਰਦਾਇ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ (6) ਸ਼ੱਤਾਰੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦਾ ਪ੍ਰਵਕਤਾ ਅਬਦੁਲਾਹ ਸੱਤਾਰ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚਿਸ਼ਤੀ ਤੇ ਕਾਦਰੀ ਸੰਪਰਦਾ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਨੱਚਣ-ਗਾਉਣ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਚਿਸ਼ਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਰਫ਼, ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ, ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਹਾਸ਼ਮ ਕਾਦਰੀ ਸੰਪਰਦਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਮਲਾਮਤੀ ਸੀ। ਮਲਾਮਤੀ ਸੰਪਰਦਾ ਕਾਦਰੀ ਸੰਪਰਦਾ ਦੀ ਇਕ ਗੌਣ ਸੰਪਰਦਾ ਹੈ। ਮਲਾਮਤੀ 'ਮਲਾਮਤ' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ 'ਨਿੰਦਿਆ'। ਇਹ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ 'ਨਿੰਦਿਆਯੋਗ' ਹੈ। ਮਲਾਮਤੀ ਸੂਫ਼ੀ ਸੰਸਾਰੀ ਸ਼ੁਹਰਤ, ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਤੇ ਨਾਮਣੇ ਤੋਂ ਪੱਲਾ ਛੁਡਾਉਂਦੇ ਤੇ ਰੱਬ ਦਾ ਪੱਲਾ ਫੜਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਸਲਾਮੀ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ

ਤੇ ਵਿਖਾਵੇ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ-ਰੀਤਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਖ਼ੁਦਾ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਕੋਈ ਹਸਤੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ। ਮਲਾਮਤੀ ਉਹ ਸੂਫ਼ੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਨੇਕੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਨਾ ਕਰੇ ਪਰ ਬੁਰਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਫਿਰੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨੂੰ ਲੁਕਾ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰਲੀ ਉਸਤਤ ਤੇ ਨਿੰਦਾ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੱਤਾਰੀ ਕਾਦਰੀ ਸਨ।

ਸ਼ੌਕ : ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪਰਮ ਸੁਹਜ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਪੂਰਨ-ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਉੱਤੇ ਨਿਗਾਹ ਟਿਕਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਕਰਾਰੀ ਤੇ ਸ਼ੌਕ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਗਿਆਨ ਅਸੀਮ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਸ਼ੌਕ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਾਧਕ ਦਾ ਪਤਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੁੜ ਨਫ਼ਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹਕੀਕਤ : ਅਸਲੀਅਤ, ਸੱਚਾਈ, ਸਤਯ, ਅਸਲੀ ਸੋਮਾ, ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਉੱਤੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਸੂਫ਼ੀ ਰੱਬ ਵਿਚ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ-ਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਜ਼ਿਲ ਨੂੰ ਫ਼ਨਾ (ਅਭਾਵ) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਕੀਕਤ (ਸੱਚ) ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਭ ਕਲਪਿਤ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋ ਕੇ ਵਸਲ (ਮਿਲਾਪ) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਲਿਕ ਆਪਣੀ ਹਸਤੀ (ਹੋਂਦ) ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀ ਜ਼ਾਤ ਵਿਚ ਮਿਟਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਜਗਿਆਸੂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਨਾਲ ਸਤਯ ਤਕ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਚਾਈ ਵਿਚ ਓਤ-ਪੋਤ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹਸਤੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹੱਜ : ਮੱਕਾ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਦੀ ਜ਼ਿਆਰਤ ਨੂੰ ਹੱਜ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰੀਅਤ ਵਿਚ ਹੱਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਰਦ-ਔਰਤ ਲਈ ਸਮਰੱਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇਕ ਵਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਮੱਕੇ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਹੱਜ ਲਈ ਜਾਣਾ ਕਰਤੱਵ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਪੁੰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੱਕਾ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਲਈ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰਾ ਹੈ।

ਹਦੀਸ : ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉਹ ਬਚਨ ਜੋ ਉਹ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਜਾਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਵਜੋਂ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ 'ਹਦੀਸ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਅਤੇ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹਦੀਸ ਦਾ ਵੀ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਪਵਿੱਤਰ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਹਦੀਸ ਦੇ ਦੋ ਭਾਗ ਹਨ :

ਹਦੀਸਿ ਅਮਲੀ ਅਤੇ ਹਦੀਸਿ ਤਕਰੀਰੀ।

ਹਾਲ ਅਤੇ ਮੁਕਾਮ : ਹਾਲ ਅਤੇ ਮੁਕਾਮ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਕਠਿਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਹਾਲ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਮਨ ਦੀ ਭਾਵੁਕ ਤੇ ਅਸਥਾਈ ਦਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਨਫ਼ਸ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਝਟ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਨਫ਼ਸ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹਾਲ ਮੁਕਾਮ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਧਕ ਦਾ ਸਥਾਈ ਟਕਾਣਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਲ ਦੀ ਅਵਧੀ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਕਾਮ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਾਰਗ ਦਾ ਇਕ ਪੜਾਅ ਹੈ। ਹਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਕਾਮ ਸਾਧਕ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਾਧਨਾ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਫ਼ਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨਫ਼ਸ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਮੁਕਾਮ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਹਾਲ ਤੇ ਮੁਕਾਮ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਾਰੇ ਸੂਫ਼ੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਵਿਚ ਮਤ-ਭੇਦ ਹਨ।

ਕਲਬ ਅਥਵਾ ਦਿਲ : ਸੂਫ਼ੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰੂਹਾਨੀ ਸਫ਼ਰ ਵਾਸਤੇ ਕਲਬ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਣਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਰੱਬੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਤੱਤ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਨਾਹਾਂ ਕਾਰਨ ਕਾਲਾ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮਾਨਵੀ ਇੰਦਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਕਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਿਆਇ ਦੀ ਆਪਸੀ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਇਹਨਾਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਅਥਵਾ ਕੁਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਕਿਆਮਤ ਦਾ ਦਿਨ : ਇਸਲਾਮੀ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਰੂਹ (ਸਰੀਰ ਦੀ ਚੇਤਨ ਸੱਤਾ ਜਾਂ ਜੀਵਾਤਮਾ) ਮ੍ਰਿਤੂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕਿਆਮਤ ਦੇ ਦਿਨ ਤਕ ਕਬਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਆਮਤ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜੰਨਤ ਜਾਂ ਦੋਜ਼ਖ਼ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਿਆਮਤ (ਕਯਾਮਤ) ਅਥਵਾ ਹਸ਼ਰ ਦੇ ਦਿਨ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਵਿਚ ਕਿਆਮਤ ਦੀ ਥਾਂ 'ਪਰਲੋ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਕਿਆਮਤ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਜਲਾਉਂਦੇ ਨਹੀਂ, ਦਬਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਪਰਲੋ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁਰਦੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉੱਠ ਖੜੇ (ਕਾਯਮ) ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਲਈ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਰੂਹਾਂ ਦੀ ਕਾਯਮੀ ਦਾ ਨਾਂ ਕਿਆਮਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਿਨ ਹਰੇਕ ਦੇ ਅਮਲਾਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜੰਨਤ ਜਾਂ ਦੋਜ਼ਖ਼ ਵਿਚ ਘੱਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਅੰਤਲੇ ਦਿਹਾੜੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਮੋਮਨਾਂ

ਲਈ ਆਪ ਵਕਾਲਤ ਕਰਨਗੇ। ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਖ਼ੁਦਾ ਮੋਮਨਾਂ ਨੂੰ ਜੰਨਤ ਵਿਚ ਭੇਜੀ ਜਾਏਗਾ। ਕੁਰਾਨ ਸੂਰਤ 32 ਆਇਤ 5 ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਇਕ ਦਿਨ ਪਰਲੋ ਦੇ ਅੰਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ੁਭ-ਅਸ਼ੁਭ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਖ਼ੁਦਾ ਕਰੇਗਾ। ਕਿਆਮਤ ਦੇ ਦਿਨ ਬਾਰੇ ਖ਼ੁਦਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦਿਨ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਸਰਾਫ਼ੀਲ ਦੁਆਰਾ ਵਜਾਏ ਰਣਸਿੰਗੇ ਤੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ। ਕਿਆਮਤ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਖ਼ੁਦਾ 'ਮੈਦਾਨੇ ਹਸ਼ਰਾ' ਵਿਚ ਲੇਖਾ ਮੰਗੇਗਾ ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਦਿਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਾਂਗ ਉਸ ਦਾ 'ਦਰਬਾਰ' ਲੱਗੇਗਾ ਤੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਆਮਤ ਦਾ ਦਿਨ ਲੇਖਾ ਦੇਣ ਲਈ ਨਿਯਤ ਹੈ। ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚੋਂ ਜੰਨਤ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੰਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਦੋਜ਼ਖ਼ (ਨਰਕ) ਵਿਚ ਦੰਡ ਭੋਗਣ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਾਂਗ, ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵੀ ਲੇਖੇ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਵਾਲੇ ਜਿਥੇ ਲੇਖੇ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਖ਼ੁਦਾ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮਰਾਜ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਮਰਾਜ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ-ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਲੇਖਾ ਕਿਆਮਤ ਦੇ ਦਿਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਨਬੇੜਾ ਨਾਲੋ-ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਆਵਾਗਾਉਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸਲਾਮੀ ਮਤ ਇਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਪਰ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਜਿਹੇ ਕੁਝ ਸੂਫ਼ੀ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਆਵਾਗਾਉਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼ : (ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਬਚਨ) ਖ਼ੁਦਾ ਦਾ ਕਲਾਮ। ਇਹ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਜੋ ਖ਼ੁਦਾ ਵੱਲੋਂ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਦਰਜ ਪੈਗਾਮ 23 ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਉਤਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਹ 'ਪੈਗਾਮ' ਕਦੇ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਜਬਰਾਈਲ ਰਾਹੀਂ, ਕਦੇ ਸੁਫ਼ਨੇ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਕਦੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਿੱਧੀ ਅਸਮਾਨ ਤੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਆਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਪੈਗਾਮ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਕੁਰਾਨ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ।

ਕੁਰਬ : ਸਾਧਕ ਦੀ ਰੱਬ ਨਾਲ ਨਿਕਟਤਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਕੁਰਬ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਲਮਾ : ਕਲਮਾ ਸ਼ਬਦ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ

ਹੈ : (1) ਅਰਥਾਂ ਵਾਲਾ ਪਦ ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਵਾਕ ਜੋ ਅਰਥ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ, (2) ਉਹ ਲਫ਼ਜ਼ ਜੋ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਅਰਥਾਤ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਆਦਿ, (3) ਕਲਮਾ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰ 'ਲਾ ਇਲਾਹ ਇੱਲਾ ਅੱਲਹ ਮੁਹੰਮਦ ਰਸੂਲ-ਏ-ਅੱਲਹ' ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਖ਼ੁਦਾ ਬਿਨਾ ਕੋਈ ਪੂਜਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹਸਤੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਉਸ ਦਾ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ 'ਕਲਮਾ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸ ਦੇ ਤੀਜੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਲਮੇ ਦੇ ਆਂਤਰਿਕ ਅਰਥ ਉਸ ਦੀ ਮੂਲ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹਨ। ਕਲਮੇ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਲਿਕ ਲਈ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਹੀ ਕਲਮੇ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਸੰਭਵ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਖ਼ੌਫ਼ : ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਭੈ ਰੱਖਣਾ। ਅਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਡਰ ਵੀ ਭੈ ਹੈ। ਖ਼ੌਫ਼ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਡਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਥਾਂ ਹਾਜ਼ਰ-ਨਾਜ਼ਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਧਕ ਦਾ ਇਹ ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਕਿਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਮਲ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੁਖਦਾਈ ਨਤੀਜਾ ਨਾ ਨਿਕਲੇ। ਦੂਜੇ ਖ਼ੌਫ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਸ੍ਵੈ-ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਖ਼ੌਫ਼ ਉੱਤਮ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਡਰ ਅਧੀਨ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਦਾ ਯਾਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਚਿਲਾ : ਸੂਫ਼ੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਚਾਲੀ ਦਿਨ ਤਕ ਏਕਾਂਤ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਚਿਲਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਗਿਆਸੂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਏਕਾਂਤ ਸਾਧਨਾ ਆਰੰਭ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਧਨਾ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਕੇਵਲ ਜਮਾਤ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਅਦਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਤੁਰੰਤ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਧਨਾ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨ, ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਿਮਰਨ, ਨਿੱਜ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਸਮਾਂ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਜ਼ਕਾਤ : ਜ਼ਕਾਤ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ—ਦਾਨ ਜਾਂ ਖ਼ੈਰਾਤ। ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਜ਼ਕਾਤ ਦੇ ਅਰਥ ਸ਼ੁੱਧੀ ਅਥਵਾ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਨਿਯਮ ਵਜੋਂ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਮਦਨ ਦਾ ਚਾਲੀਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਜਾਂ ਢਾਈ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਣਕ, ਜੌਂ, ਖਜੂਰ, ਸੌਗੀ, ਚੌਲ ਆਦਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵੰਡ ਵਿਧਵਾਵਾਂ, ਯਤੀਮਾਂ, ਗਰੀਬਾਂ, ਕਰਜ਼ਾਈਆਂ, ਮੁਸਾਫ਼ਿਰਾਂ, ਮਸੀਤਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮਾਂ ਉੱਤੇ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਕਾਤ ਦੀ ਆਮਦਨ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਵਸੂਲ ਕਰ ਕੇ ਸਿਰਫ਼

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਖ਼ਰਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਜ਼ਿਕਰ (ਸਿਮਰਨ) : ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਮੰਤਰ ਦੇ ਜਾਪ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਿਲਸਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਢੰਗ-ਤਰੀਕੇ ਹਨ। ਚਿਸ਼ਤੀ ਤੇ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਜਾਪ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਢੰਗ ਨੂੰ 'ਜਲੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ ਇਹ ਜਾਪ ਮਨ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਖ਼ਫ਼ੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਧੇਰੇ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਜਾਪ ਦਾ ਮੰਤਰ 'ਲਾ ਇਲਾਹ ਇਲ ਲਿੱਲਾ' ਹੈ।

ਜ਼ਬੂਰ : ਇਹ ਇਲਹਾਮੀ ਪੁਸਤਕ ਹਜ਼ਰਤ ਦਾਊਦ ਉੱਪਰ ਨਾਜ਼ਲ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਕੁਰਾਨ, ਤੌਰੇਤ, ਅੰਜੀਲ ਅਤੇ ਜ਼ਬੂਰ ਚਾਰੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਇਲਹਾਮੀ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਅੱਲਾਹ ਵੱਲੋਂ ਅਸਮਾਨ ਉਪਰੋਂ ਨਾਜ਼ਲ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਸੂਫ਼ੀ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਆਏ 'ਕਤੇਬ' ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ 'ਚਾਰ ਕਿਤਾਬਾਂ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਚਾਰੇ ਇਲਹਾਮੀ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ।

ਜ਼ੁਹਦ (ਤਪ) : ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਨੀ। ਹਰ ਸਮੇਂ ਕੁਰਬਾਨੀ ਲਈ ਤਤਪਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੁਬ੍ਹਾ ਸਵੇਰੇ ਉੱਠ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਧਰਨਾ ਤੇ ਮਗਨ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਜ਼ੁਹਦ ਹੈ। ਵਰਜਿਤ ਗੱਲਾਂ, ਚੀਜ਼ਾਂ ਜਾਂ ਕੰਮਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਵੀ ਤਿਆਗ ਜਿਸ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਇਵਜ਼ਾਨੇ ਦੀ ਆਸ ਵਿਚ ਜਾਂ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਡਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕੀਤਾ ਤਪ ਸੂਫ਼ੀ ਜ਼ੁਹਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਲਈ ਕੀਤਾ ਤਿਆਗ ਜ਼ੁਹਦ ਹੈ। ਸਾਲਿਕ ਦਾ ਇਹ ਮੁੱਢਲਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਖੋਟ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰੇ ਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਕੁੰਦਨ ਬਣੇ। ਆਪਣੇ ਸੁੱਖਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਰਨਾ, ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੜ ਕੇ ਸਵਾਹ ਹੋਣਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ ਹੀ ਜ਼ੁਹਦ ਹੈ। ਇੰਜ ਜ਼ੁਹਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ ਤੇ ਪਾਪਾਂ ਅਤੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮੈਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਧਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਧੋਣਾ ਹੈ।

ਤਰੀਕਤ : ਰਾਹ, ਮਜ਼ਹਬ, ਇਲਮੇ ਤਸਵੁੱਫ਼, ਬਾਤਨ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ, ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਦਾ ਢੰਗ ਤਰੀਕਾ। ਸੂਫ਼ੀ ਜਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਫ਼ਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਪੜਾਅ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਰਸਤੇ ਉੱਤੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਮੰਜ਼ਿਲ ਹੈ ਜਦ ਸੂਫ਼ੀ ਜਗਿਆਸੂ ਗੁਰੂ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਜ਼ਿਲ ਵਿਚ ਜਗਿਆਸੂ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਦੱਸੇ ਰਸਤੇ ਉੱਤੇ ਟੁਰਦਿਆਂ ਦੇਵਤਾ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਉੱਠ ਕੇ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਉੱਚੇ ਰੁਤਬੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਤਵੱਕਲ : ਰੱਬ ਉੱਤੇ ਪੂਰਨ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਤਵੱਕਲ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਆਖ਼ਰੀ ਮੁਕਾਮ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਪ ਤੁੱਛ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਨਯੋਗ ਨਹੀਂ,

ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕੇਵਲ ਮਾਤਰ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਭੂ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਅੰਗ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਿਲਾ ਸਕਦਾ।। ਜਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਫ਼ਲ ਜ਼ਰੂਰ ਦੇਵੇਗਾ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਸਲ ਨਸੀਬ ਹੋਵੇਗਾ।

ਤੌਬਾ : ਭੈੜਿਆਂ ਕਾਰਜਾਂ, ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਤਰਕ ਕਰਨਾ। ਤੌਬਾ ਸਾਧਕ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤੇ ਗੁਨਾਹਾਂ ਦੇ ਫਲ ਪ੍ਰਤੀ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਸੱਚਾਈ ਦੇ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੰਕਲਪ ਰਹਿਣ ਲਈ ਚੇਤੰਨਤਾ ਹੈ। ਤੌਬਾ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ ਸਮਝ ਕੇ ਜਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਮਨ ਨਾਲ ਵਾਇਦਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਕੋਈ ਕੰਮ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਸਦਾ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਜੁਟਿਆ ਰਹੇਗਾ। ਇਸ ਵਾਇਦੇ (ਸੌਗੰਧ) ਨੂੰ ਤੌਬਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀ ਗੁਨਾਹ ਤੋਂ ਤੌਬਾ ਕਰ ਕੇ ਨੇਕ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਭੂ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਜੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਤੌਹੀਦ (ਵਹਦਤ) : ਮਨ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਰੱਬ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਸਮਝਣਾ, ਤੌਹੀਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਕ ਹੈ, ਲਾਸ਼ਰੀਕ ਹੈ। ਇਕ ਖ਼ੁਦਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਕੁਝ ਵੇਖਣਾ ਅਤੇ ਨਾ ਜਾਣਨਾ। ਤੌਹੀਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਖ਼ੁਦਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਬਹੁਦੇਵ ਪੂਜਾ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਆਪਣੀ ਕੌਮ ਨੂੰ 'ਵਹਦਤ' ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿੱਤਾ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੂਫ਼ੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਥੋੜ੍ਹੇ ਬਹੁਤੇ ਫ਼ਰਕ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਕ ਨੂਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਨੂਰ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਅੱਖ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਨੂਰ ਹੀ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੰਤ ਅਤੇ ਅਸੀਮ ਹੈ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰਾ ਹੈ। ਸਮੁੱਚਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਉਸ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਫਾਨੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਸਦੀਵੀ ਸੱਚ ਹੈ। ਇਸੇ ਨਾਲ ਰਲਦਾ-ਮਿਲਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ: 'ਵਹਿਦਤ-ਉਲ-ਵਜੂਦ' ਅਰਥਾਤ ਵਜੂਦ ਦਾ ਇਕ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕਤਾ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ 'ਹਮਹਓਸਤ' ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ 'ਹਰ ਮੇਂ ਹਰਿ' (ਹਰ ਸ਼ੈਅ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦਾ ਹੈ) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦਾ ਹੀ ਇਕੋ ਇਕ ਸੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਇਨਾਤ ਉਸ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ।

ਤੌਰੇਤ : ਇਹ ਯਹੂਦੀਆਂ (ਮੂਸਾਈਆਂ) ਦਾ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਹਜ਼ਰਤ ਮੂਸਾ ਉੱਪਰ ਨਾਜ਼ਰ ਹੋਈ ਸੀ। ਬਾਈਬਲ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੂਸਾ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦਾ ਵੱਲੋਂ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਆਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ 'ਤੂਰ' ਨਾਂ ਦੇ ਪਹਾੜ ਉੱਤੇ ਖ਼ੁਦਾ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਹੋਈਆਂ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਖ਼ੁਦਾ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਲੇਟਾਂ ਵੀ ਮੂਸਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ

ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪਵਿੱਤਰ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਦੋਜ਼ਕ (ਦੋਜ਼ਖ਼) ਤੇ ਬਹਿਸ਼ਤ : ਇਸਲਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਖ਼ੁਦਾ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਭੈੜੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਭਾਵ ਦੁਰਾਚਾਰੀਆਂ ਤੇ ਕੁਕਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋਜ਼ਖ਼ ਵਿਚ ਸੁੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਖ਼ੁਦਾ ਉੱਤੇ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਬਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਵਾਸੀ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਦੋਜ਼ਖ਼ ਨੂੰ ਨਰਕ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਰਕ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਜਿਥੇ ਪਾਪੀ ਜੀਵ ਬੁਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫ਼ਲ ਭੋਗਣ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸਲਾਮੀ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਦੋਜ਼ਖ਼ ਵਿਚ ਅੱਗ ਦੇ ਭਾਂਬੜ ਮੱਚਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਪਾਪੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾੜ ਕੇ ਰਾਖ਼ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਨਫ਼ਸ : ਇਹ ਇਨਸਾਨ ਅੰਦਰ ਇਕ ਬੁਰਾਈ ਦਾ ਤੱਤ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ/ਰੂਹ ਦੇ ਘਟੀਆ ਅਤੇ ਲਾਲਸਾ ਭਰਪੂਰ ਪੱਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਬੁਰਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੁਕਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਰੱਬੀ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਸੋਮਾ ਬਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਨਮਾਜ਼ (ਸਲਾਤ) ਇਬਾਦਤ : ਨਮਾਜ਼ ਅਦਾ ਕਰਨਾ। ਇਸਲਾਮੀ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਹੜਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਮਾਜ਼ ਦੀ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਨੂੰ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਣ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰੇ, ਉਹ ਕਾਫ਼ਰ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਪੰਜ ਵੇਲੇ ਮੁਕੱਰਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪਰ ਸੁੰਨਤ ਅਤੇ ਹਦੀਸਾਂ ਦੇ ਲੇਖ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਈ ਮੱਕੇ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰ ਕੇ ਦਿਨ ਵਿਚ ਪੰਜ ਨਮਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਉਂ ਹੈ :

1. **ਸਲਾਤੁਲ ਫ਼ਜ਼ਰ** : ਨਮਾਜ਼ੇ ਸੁਬ੍ਹਾ। ਪਹੁ ਫੁੱਟਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਤੀਕ ਦੀ ਨਮਾਜ਼।
2. **ਸਲਾਤੁਲ ਜ਼ੁਹਰ** : ਨਮਾਜ਼ੇ ਪੇਸ਼ੀਨ। ਜਦ ਸੂਰਜ ਢਲਣ ਲੱਗੇ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਨਮਾਜ਼।
3. **ਸਲਾਤੁਲ ਅਸਰ** : ਨਮਾਜ਼ੇ ਦੀਗਰ। ਤੀਸਰੇ ਪਹਿਰ ਦੀ ਨਮਾਜ਼।
4. **ਸਲਾਤੁਲ ਮਗਰਿਬ** : ਨਮਾਜ਼ੇ ਸ਼ਾਮ। ਸੂਰਜ ਛਿਪਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਸਮਾਨ ਦੀ ਸੁਰਖ਼ੀ ਮਿਟ ਜਾਣ ਤਕ ਦੀ ਨਮਾਜ਼।
5. **ਸਲਾਤੁਲ ਇਸ਼ਾ** : ਨਮਾਜ਼ੇ ਖ਼ੁਫ਼ਤਨ। ਸੌਣ ਵੇਲੇ ਦੀ ਨਮਾਜ਼।

ਇਹਨਾਂ ਪੰਜ ਨਮਾਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਅਖ਼ਤਿਆਰੀ ਨਮਾਜ਼ਾਂ ਦਾ

ਵਰਣਨ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਲਾਤੁਲ ਇਸ਼ਰਾਕ (ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੜ੍ਹ ਜਾਵੇ), ਸਲਾਤੁਲ ਜ਼ੁਹਾ (ਦਿਨ ਦੇ ਗਿਆਰਾਂ ਵਜੇ ਦੀ ਨਮਾਜ਼) ਅਤੇ ਸਲਾਤੁਲ ਤਹੱਜੁਦ (ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਨਮਾਜ਼)। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੋ ਨਮਾਜ਼ਾਂ ਈਦਾਂ ਦੀਆਂ ਹਨ : ਈਦੁਲ ਫ਼ਿਤਰ ਅਤੇ ਈਦੁਲ ਅਜ਼ਹਾ ਦੀ ਨਮਾਜ਼। ਜੇ ਨਮਾਜ਼, ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਇਕੱਠਿਆਂ ਪੜ੍ਹਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਮੀਨਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਅਜ਼ਾਨ (ਬਾਂਗ) ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਤਾਕਿ ਅਜ਼ਾਨ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਣ। ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਵੇਲੇ ਪੈਰ ਨੰਗੇ ਅਤੇ ਸਿਰ ਢੱਕਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਯਹੂਦੀਆਂ ਵਿਚ ਸੱਤ ਵਕਤ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਦਾ ਦਸਤੂਰ ਹੈ।

ਨਮਾਜ਼ ਇਕ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਰਾਈਆਂ ਅਤੇ ਦੁਰ-ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਪਾਕ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਮਾਜ਼ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਸਾਧਕ ਸੰਸਾਰ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਮੋੜ ਕੇ ਖ਼ੁਦਾ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ : ਸੂਫ਼ੀਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਸਤਿ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਦਿਸਦਾ ਸੰਸਾਰ ਸੁਪਨੇ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ (ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ, ਅਮੀਰ ਵਜ਼ੀਰ ਸਭ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ) ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਸਭ ਕੁਝ ਛੱਡ-ਛੁਡਾ ਕੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਕੂਚ ਕਰ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ 'ਪੇਕਾ ਘਰ' ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਸੰਸਾਰ ਭਾਵ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਜਿਥੇ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਨੂੰ 'ਸਹੁਰਾ ਘਰ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਲਾਉਣ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਲਈ ਇਸ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਉਹ ਸਮਾਂ ਹੀ ਸਾਰਥਕ ਹੈ ਜੋ ਪਿਆਰੇ ਦੀ ਯਾਦ ਅਥਵਾ ਯਾਦਿ-ਇਲਾਹੀ ਵਿਚ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਝੂਠੇ ਤੇ ਸਵਾਰਥੀ ਹਨ। ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ, ਧਨ-ਦੌਲਤ, ਸੰਗੀ-ਸਾਥੀ ਨੇ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ, ਸੰਸਾਰਕ ਵਸਤੂਆਂ, ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤਿਆਂ ਦਾ ਮੋਹ, ਤਿਆਗ ਕੇ ਉਸ ਸੱਚੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਤੀ ਤੇ ਸੁਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਪਰਹੇਜ਼ਗਾਰੀ : ਸੂਫ਼ੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤੁੱਛ ਅਤੇ ਅਤੀ ਹੀਣ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਅਤੇ ਮਨ ਦਾ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੁਣ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ।

ਪੈਗ਼ੰਬਰ : ਖ਼ੁਦਾ ਜਾਂ ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਦੂਤ ਜਾਂ ਰਸੂਲ।

ਪੁਲਿ-ਸਰਾਤ : ਇਸਲਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਲਿ-ਸਰਾਤ (ਦੋਜ਼ਖ਼ ਦਾ ਸਿਰਾਤ ਨਾਮਕ ਪੁਲ) ਉਹ ਪੁਲ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੋਂ ਮਰਨ ਉਪਰੰਤ ਜੀਵ ਨੂੰ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ

ਹੈ। ਇਹ ਪੁਲ ਵਾਲ ਨਾਲੋਂ ਬਰੀਕ ਤੇ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਧਾਰਾ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਤਿੱਖਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਤਿੱਖੇ ਕੰਡੇ ਹਨ ਜੋ ਏਧਰ ਓਧਰ ਹਿੱਲਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਧਰਮੀ ਇਸ ਉਪਰੋਂ ਛੇਤੀ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਾਪੀ ਅਥਵਾ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਇਸ ਪੁਲ ਉੱਤੇ ਲੰਘਦੇ ਹੋਏ ਹੇਠਾਂ ਨਰਕ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਜਾ ਡਿੱਗਦੇ ਹਨ।

ਫ਼ਕਰ : ਆਪ-ਸਹੇੜੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਤੇ ਤਿਆਗ। ਉਹ ਗੁਣ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਕੋਲ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਣੀ ਰਹੇ ਤੇ ਜੇ ਕੋਈ ਪਦਾਰਥ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿਚ ਉਦਾਰਤਾ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਬਣੀ ਰਹੇ। ਸੂਫ਼ੀ ਦਾ ਫ਼ਕਰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰੀ ਸੁਖਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰੀ ਸੁਖਾਂ ਜਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਅਪਣੱਤ ਜਾਂ ਮੋਹ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਨੇਮ ਵਿਚ ਹੀ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਫ਼ਕਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੂਫ਼ੀ ਫ਼ਕਰ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪੂਰਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਫ਼ਕੀਰੀ ਅਥਵਾ ਦਰਵੇਸ਼ੀ : ਦਰਵੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਅਰਥ ਹਨ : ਮੰਗਤਾ, ਭਿਖਾਰੀ, ਫ਼ਕੀਰ ਅਰਥਾਤ ਦਰ ਦਰ 'ਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ। ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਫ਼ਕੀਰੀ ਅਥਵਾ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਸੂਫ਼ੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਸੂਫ਼ੀਮਤ ਦਾ ਆਦਿ ਹੈ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਹੀ ਇਕ ਸਾਲਿਕ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਾਰਗ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਫ਼ਕੀਰੀ ਅਥਵਾ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਕੀਰੀ ਅਥਵਾ ਆਤਮ-ਤਿਆਗ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਂਤਰਿਕ ਸ਼ੁੱਧੀ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਇਕ ਸੂਫ਼ੀ ਬਾਹਰੀ ਤਿਆਗ ਦੇ ਨਾਲ ਆਂਤਰਿਕ ਤਿਆਗ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਆਪਣੀ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਾਕੀ ਸਭ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਹੈ। ਇਕ ਸੂਫ਼ੀ ਵਾਸਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਵਸਤੂਆਂ, ਖ਼ੁਦਾ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਲਿਕ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਇਕ ਜੀਵ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਮਲੀਨ ਅਤੇ ਅਪਵਿੱਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਗੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿਣਾ ਇਕ ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਲਿਕ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਰਤੱਵ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸੱਚੀ ਫ਼ਕੀਰੀ ਸੰਸਾਰਕ ਦੌਲਤ ਤੋਂ ਵਾਂਜਿਆਂ ਹੋਣ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਦੌਲਤ ਦੀ ਇੱਛਿਆ ਤੋਂ ਵੀ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਵਿਚ ਹੈ।

ਫ਼ਨਾ ਤੇ ਬਕਾਅ : ਸੂਫ਼ੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਫ਼ਨਾ ਅਤੇ ਬਕਾਅ ਸੂਫ਼ੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਸੂਫ਼ੀ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਉਚੇਰੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਹਨ। ਸੂਫ਼ੀ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹਰੇਕ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸੰਸਾਰਕ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤੇ ਦੀ ਖਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਉਦੋਂ ਉਸ ਅੰਦਰ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਗਿਆਸੂ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਸ ਕਰ ਕੇ ਪਸ਼ੂਤਾ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਅਸਵਥਾ ਵਿਚ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਚਾਨਣ ਅਧੀਨ ਰੱਬਤਾ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸੱਤ ਵਿਚ ਮਿਲ ਕੇ ਸੱਤ ਹੋ ਜਾਣਾ ਅਥਵਾ ਰੱਬ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੀ ਫ਼ਨਾ ਹੈ। ਫ਼ਨਾ, ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਜ਼ਾਤ ਨਾਲ ਵਸਲ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਭਾਵ ਰੱਬ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਬਕਾਅ ਉਸ ਦੇ ਇਸਮ ਨਾਲ ਸਦੀਵੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਘੁਲ-ਮਿਲ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਫ਼ਨਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੰਧ ਉੱਤੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਧਕ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਮੰਜ਼ਿਲ ਹੈ ਜਿਸ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਬਕਾਅ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਰੱਬੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਪਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਫ਼ਿਕਰ : ਤਰਕ ਕਰਨਾ ਮੁਹਾਸਿਬਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸ੍ਵੈ-ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਕਈ 'ਹਾਲ' ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਮੁਹਾਸਬਾ : ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਹਰ ਕਦਮ ਉੱਤੇ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਅਮਲਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਅਤੇ ਪੜਚੋਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਪਰਾਧੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੰਡ ਦੇ ਕੇ ਪਾਪ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਲਵੇ ਅਤੇ ਮੁੜ ਕੇ ਉਹ ਪਾਪ ਨਾ ਕਰੇ।

ਮੁਰਾਕਬਾ : ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਵੇਖਣਾ ਜਾਂ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨਾ ਹੈ ਪਰ ਸੂਫ਼ੀਮਤ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਆਤਮ-ਗਿਆਨ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਬਾਰੇ ਚੇਤੰਨ ਹੋਣਾ ਕਿ ਰੱਬ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਅਤੇ ਬੰਦਾ ਰੱਬ ਨੂੰ ਹਰ ਵਕਤ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਰੱਬ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਨੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹੋ। ਤੁਸੀਂ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਰਹੇ, ਉਹ ਤਾਂ ਵੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਰੱਬ ਲਈ ਸ਼ਰਧਾ, ਰੱਬ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਤੇ ਜਲਾਲ ਬਹੁਤ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਲਸਰੂਪ ਸਾਧਕ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਾਰਫ਼ਤ : ਸ਼ਨਾਖ਼ਤ, ਪਛਾਣ, ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨਾ, ਇਲਮੇ ਇਲਾਹੀ, ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ । ਇਹ ਉਹ ਰੂਹਾਨੀ ਪੜਾਅ ਹੈ ਜਿਥੇ ਜਗਿਆਸੂ ਮੁਰਸ਼ਦ (ਗੁਰੂ) ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮੁਤਾਬਕ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ

ਨੂੰ ਢਾਲ ਕੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਉਸ ਨੂੰ ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਗਿਆਸੂ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਨ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੇ ਚਾਨਣੇ ਵਿਚ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਜੋਤਿ ਜੋ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਆਪੇ, ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਮੁਰਸ਼ਿਦ/ਪੀਰ/ਸ਼ੇਖ਼/ਉਸਤਾਦ : ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸਿੱਧੇ ਰੱਬ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧੇ ਹੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜਬਰਾਈਲ ਨੇ ਖ਼ੁਦਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸ਼ੁਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਸੂਲ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸ਼ੁਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰੱਬੀ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਪੰਧ ਉੱਤੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ ਜਗਿਆਸੂ ਅਥਵਾ ਸਾਲਿਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਦੇ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰੇ, ਜੋ ਉਸ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਵਜੋਂ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੁਰੀਦ ਦੀ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਵਿਚ ਅਥਾਹ ਸ਼ਰਧਾ ਹੋਣੀ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ। ਕਾਮਿਲ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਮੁਰੀਦ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਮੁਰੀਦ ਦੀ ਆਤਮਕ ਭੁੱਖ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਜਗਿਆਸੂ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਦੇ ਸਾਥ ਤੋਂ ਵਾਂਜਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਥਿੜਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਨਿਸ਼ਾਨੇ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜ ਸਕਦਾ।

ਰੋਜ਼ਾ : ਰੋਜ਼ਾ ਰੱਖਣਾ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਤੱਵ ਹੈ। ਰੋਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੂਰਜ ਢਲਣ ਤਕ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਵਿਵਰਜਿਤ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਰਮਜ਼ਾਨ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਪਵਿੱਤਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਰਾਨ ਮਜੀਦ ਇਸੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਰੋਜ਼ੇ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭੈੜੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰੋਜ਼ਾ ਰੱਖ ਕੇ ਉਹ ਰੱਬੀ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਤਮ-ਸ਼ੁੱਧੀ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਭਾਗੀ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਰਜ਼ਾ : 'ਇਸਲਾਮ' ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ : ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਣਾ, ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਨੂੰ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕਰਨਾ, ਭਾਣਾ ਮੰਨਣਾ। ਸਾਧਕ ਦੇ ਚਿੱਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਵਾਨ ਗਿਆਨ ਤੱਤ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਰਜ਼ਾ ਹੈ। ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕਤਾ, ਅਨੰਤਤਾ ਅਤੇ ਅਟੱਲਤਾ ਨੂੰ, ਹਰ ਵੇਲੇ ਅਤੇ ਹਰ ਥਾਂ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਅਨੁਭਵ ਕਰ

ਲੈਣਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਕਰਮ ਖ਼ਿਆਲ ਕਰ ਲੈਣਾ ਰਜ਼ਾ ਜਾਂ ਭਾਣਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਰੱਬ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਰਜ਼ਾ ਹੈ, ਰੱਬੀ ਹੁਕਮ ਹੀ ਰਜ਼ਾ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਆਸ਼ਾ ਨਾਲ ਦੇਖੇ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਹਰਵਾਨ ਤੇ ਦਿਆਲੂ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਫ਼ਲ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਭਾਣਾ ਮੰਨਣ ਜਾਂ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਰਾਜ਼ੀ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਵੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੂਤਰ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਰੱਬ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ।

ਰੂਹ : ਕੁਰਆਨ ਵਿਚ ਇਨਸਾਨੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਅਮਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਸਮਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਤੱਤ ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਰੱਬੀ ਦੂਤ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨਿਭਾਉਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਰੱਬੀ ਇਸ਼ਕ ਰੂਹ ਦਾ ਵਿਸ਼ੈ ਹੈ। ਇਨਸਾਨੀ ਰੂਹ ਸੰਸਾਰਕਤਾ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਰੱਬੀ ਜੋਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਿਜ਼ਾ : ਆਸ, ਉਮੀਦ, ਸਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਿਹਰ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਣਾ। ਭਾਵ ਸਦਾ ਉਸ ਦੇ ਮਿਲਣ ਦੀ ਤਾਂਘ ਤੇ ਆਸ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਬੰਦੇ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰੇਗਾ। ਸਬਰ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਦਮਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜਿੱਤ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਰਿਜ਼ਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਵਸਲ ਰੱਬ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ।

ਵਜਦ : ਮਸਤੀ ਵਿਚ ਆਉਣਾ। ਜਦੋਂ ਆਪੇ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਦਰ ਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਜਗਿਆਸੂ ਉੱਪਰ ਇਲਾਹੀ ਮਸਤੀ ਛਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਖ਼ੁਦੀ ਛੱਡ ਕੇ ਬੇਖ਼ੁਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੀਜ ਕੇ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਰੂਪ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

